

ירושלים בימי דוד (א) /

בחירת ירושלים והמקדש (חלק א)

בין השלב הראשון לשלב השני עושה דוד כל שביכולתו להגיע למקדש. הוא מעלה את ארון ה' ומבקש לבנות את הבית, ולאחר שנאמר לו מפורשות כי לא הוא יבנה אותו, הוא עושה כל שביכולתו למען המקדש (למעט הבנייה עצמה, שנאסרה עליו): חיפוש המקום, מציאתו, בניין המזבח, הקרבת קרבן, תכנון תכניות, הכנת חומרים, מציאת בעלי מקצוע שיעסקו בבניין, ואפילו קביעת משמרות ומעמדות שיעבדו במקדש לכשיבנה. במעמד ההתגלות של מלאך ה' בגורן ארוונה היבوسی דוד אף מציע לקב"ה למסור את נפשו כפשוטו, ולבסוף קונה את הגורן קניין כללי – מכספי כל השבטים יחדיו. השלב השני התממש אפוא בקיום התנאים של מסירות נפש ואחדות.

השלב השלישי, התנאי לקיומו הוא מוכנות אנושית לחבר חיבור מלא בין המלכות הארצית בגילויה הקבוע לבין מלכות ה'. הביטוי המעשי של חיבור זה הוא בניין בית המלך ובית ה' כיחידה אחת, שאמורה לבטא את הכפופות המלאה של המלכות הארצית הקבועה למלכותו של הקב"ה. דבר זה מתקיים עם חנוכת בית המלך ובית ה', ואז בוחר הקב"ה בעיר שבה בחר לשכן את שמו: עיר מלכות קבועה ובה מקדש קבוע.

אלו שלושת השלבים העיקריים בבחירת ירושלים, ועתה נבוא לפרטם.

ב. בחירת דוד בעיר ירושלים כעיר בירה – בחירה מלמטה

ברצונו להראות כאן כי בחירת העיר על ידי דוד נעשתה מיזמתו, בלא שום התערבות א-לוהית: זוהי בחירה 'מלמטה'.

דוד מלך בחברון שבע שנים ושישה חודשים (ש"ב ה', ה). עם מותו של איש בושת בן שאול, באים כל שבטי ישראל וזקני ישראל חברונה, להמליך עליהם את דוד למלך על כל ישראל, ושם כורת להם דוד ברית והם מושחים אותו למלך על ישראל.

בספר דברי הימים מדגיש הכתוב בפירוט רב את אחדותם הגדולה של השבטים כולם בהמלכת דוד. הכתוב מציין את כל השבטים המשתתפים, ומסכם:

כל אלה אנשי מלחמה עֲדְרֵי מערכה, בלבב שלם באו חברונה להמליך את דוד על כל ישראל, וגם כל שְׂרֵית ישראל לב אחד להמליך את דוד. ויהיו שם עם דוד ימים שלושה אכלים ושותים, כי הכינו להם אחיהם. וגם הקרובים אליהם עד יששכר וזבולון ונפתלי מביאים לחם בחמורים ובגמלים ובפרדים ובבקר מאכל קמח דבלים וצמוקים ויין ושמן ובקר וצאן לרב כי שמחה בישראל

(דה"א י"ב, לט-מא).

עסקנו עד עתה במסגרת שיעורינו בשתי יחידות גדולות: ירושלים בתורה וירושלים בימי הכיבוש וההתנחלות. בשיעור זה אנו פותחים ביחידה שלישית, שהיא אולי המשמעותית ביותר מבחינת מעמדה של ירושלים אז ולדורות: ירושלים בימי דוד.¹

סוגיה זאת מקיפה נושאים רבים, שנשתדל להתייחס בנפרד לכל אחד מהם: כיבוש העיר; העלאת הארון; מדוע אין דוד יכול לבנות מקדש; ההתגלות בגורן ארוונה היבوسی; ופועלו של דוד למען המקדש.

ברם, קודם שניכנס לפרטי הנושאים הללו, ברצונו להקדיש את השיעור הזה לעניין בחירת ירושלים, נושא שיעמוד ברקע עיוננו בפרקי המשנה השונים של ימי דוד.

כהקדמה לסוגיית הבחירה ברצונו להתייחס לשתי נקודות שעסקנו בהן בשיעורים קודמים: א. קריאת אברהם אבינו להר המוריה "ה' יראה" (בראשית כ"ב, יד), ביטוי שאותו ביארנו: 'ה' יבחר'; ב. הביטוי "המקום אשר יבחר ה'", החוזר כעשרים פעם בספר דברים.

בשיעור על המקום אשר יבחר ה' (שיעור 12) הדגשנו כי הקב"ה יבחר בעיר ירושלים כולה. בשיעור זה נבחן בע"ה את המהלך הכולל של בחירת ירושלים: כיצד הדבר קורה; השלבים השונים של בחירת העיר ומקום המקדש; מתי, כיצד ועל ידי מי מתקיימת אותה בחירה א-לוהית, אשר נוסחה בלשון עתיד – "המקום אשר יבחר ה'".

א. בחירה אנושית לעומת בחירה א-לוהית

נציג תחילה את תמצית טענתנו בשיעור, ואחר כך נפרטה לפרטיה. טענתנו היא כי ישנם שלושה שלבים בבחירת ירושלים והמקדש:

- **השלב הראשון:** בחירה אנושית-מלכותית בעיר ירושלים על ידי דוד המלך, מיד אחרי המלכתו על כל ישראל בחברון
- **השלב השני:** בחירה א-לוהית במקום המקדש, בעקבות הופעת המלאך בגורן ארוונה היבوسی לאחר המפקד
- **השלב השלישי:** בחירה א-לוהית בעיר ירושלים בימי שלמה, בעקבות חנוכת בית ה' ובית המלך, המהווים מעתה מכלול אחד.

השלב הראשון הוא שלב אנושי, הבא מלמטה, שהתנאים המרכזיים לו הם אחדות ומלכות.

1 במסגרת שיעורינו בשנה זו נספיק לעסוק רק במבוא לימי דוד, אך בכונתנו, בע"ה ובלא נדר, להמשיך בשיעור בשנה הבאה ולעסוק בו בהרחבה בימי דוד ושלמה.

בסיום ההקרבה על המזבח הזה: "ויאמר דויד זה הוא בית ה' הא-להים וזה מזבח לעלה לישראל" (דה"א כ"ב, א). דברי דוד אלו נראים כהבעת התפעלות מגילוי מקום המקדש, ואכן, רד"ק מבין שעד אותו יום לא נודע המקום. וממשיך הרד"ק שם:

...והנראה בעיני כי 'שמענוה באפרתה' (תהילים קל"ב, ו) כן הוא: אמר דוד: זה המקום לא ידענוהו עד היום, רק שמענוה באפרת עירנו כי עתיד להיות מקום נבחר לבית המקדש לדורות, כי אין שילה ונוב וגבעון לדורות, רק היינו שומעין מפי זקנים בעירנו כי עוד יגלה המקום הנבחר, והנה עתה 'מצאנוה בשדי יער' (שם), בגורן ארונה היבוס, וקראו 'יער' כי עצי יער היו שם. ולפיכך אמר 'באפרתה', כי שם נולד דוד ושם גדל ושם שמע זה הדבר. ומה שאמר 'מצאנוה' 'שמענוה', לשון נקבה, רצונו לומר: שכיתת הכבוד, כי זכר משכנותיו ושם מצא אותה, שנאמר 'ויענהו באש מן השמים' (דה"א כ"א, כו).

גם אבן-עזרא על אתר כותב: "ייתכן שזה השיר חָבְרו דוד בהתכסותו בשק הוא זקני ישראל בהיות הדָבָר בעם ולא מצא מקום להקריב קרבן בעד ישראל כי מקום המשכן רחוק היה".⁴

הרמז היחידי בחז"ל לאפשרות שדוד ידע על המקום עוד קודם בואו שמה היא דרשתו של רבא בזבחים נד ע"ב:

דרש רבא: מאי דכתיב 'וילך הוא [=דוד] ושמואל וישבו בניו... ברמה' (שמ"א י"ט, יח)? וכי מה ענין ניות אצל רמה? אלא שהיו יושבין ברמה ועוסקין בניו של עולם. אמרי, כתיב 'וקמת ועלית אל המקום' (דברים י"ז, ח), מלמד שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל, וארץ ישראל גבוהה מכל הארצות. לא הוו ידעי דוכתיה היכא [לא ידעו היכן מקומו]. אייתו [הביאו] ספר יהושע. בכולהו [בכולם] כתיב 'וירד', 'ועלה הגבול', 'ותאר הגבול'. בשבט בנימין 'ועלה' כתיב 'וירד' לא כתיב. אמרי: שמע מינה הכא הוא מקומו. סבור למבנייה בעין עיטם דמדלי [סברו לבנותו בעין עיטם, שהוא גבוה], אמרי: ניתתי ביה קליל [אמרו: ננמיכנו מעט], כדכתיב 'ובין כתפיו שכן' (דברים ל"ג, יב).

לפי דרשה זו, כבר בימי שמואל חיפש דוד את מקום המקדש ומצאו בנחלת בנימין, "בין כתפיו" – דהיינו: במקום הנמוך יותר בנחלה זו. כפי שכבר רמזנו בעבר, לעניות דעתנו גמרא זו אינה משקפת את פשטי הכתובים. דרשה נפלאה זו, עיקר עניינה בתיאור דוד כעוסק במקום המקדש כבר בברחו על נפשו מפני שאול אל ניות יחד עם שמואל, כלומר: השאיפה להשראת שכילה היא שמניעה את דוד כבר מראשית מלכותו.

נחזור, אם כן, לטענתנו העיקרית: דוד אינו יודע את מקום המקדש (שאינו רמוז כלל בפרשתנו); הוא קובע את ירושלים כעיר בירה מבלי לשאול בה' או בנביא; ומעמד זה אינו מלווה בשום התגלות ואין לו כל זיקה למקדש.

מיד אחרי תיאור המלכת דוד בחברון על ידי כל ישראל מסכם הנביא בשני פסוקים את מלכות דוד (שמ"ב ה', ד-ה), ומיד אחר כך נאמר "וילך המלך ואנשיו ירושלם אל היבסי יושב הארץ" (שם, ו); וגם במקבילה בספר דברי הימים נאמר מיד לאחר תיאור ההמלכה (דה"א י"א, ג): "וילך דויד וכל ישראל ירושלם היא יבוס ושם היבסי יבסי הארץ" (שם, ד). בשני הספרים מדגיש, אם כן, הכתוב כי מיד אחרי המלכתו בחברון על כל ישראל הולך דוד לכבוש את ירושלים.

ודוק:² אין בכתוב זכר לנוכחות נביא או להתערבותו; אין כאן התגלות א-לוהית; אף אין כאן שאילה באורים ותומים. על מנת לעמוד על מלוא המשמעות של העדר שאילה באורים ותומים ראוי להקביל את הליכת דוד לחברון אחרי מות שאול להליכתו לירושלים אחרי מות איש בוש. בלכתו לחברון נאמר: "ויהי אחרי כן וישאל דוד בה' לאמר: האעלה באחת ערי יהודה? ויאמר ה' אליו: עלה. ויאמר דוד: אנה אעלה? ויאמר: חברנה" (שמ"ב ב', א). דוד, שמורגל מאוד לשאול בה', אינו מסתפק בשאלה הכללית "האעלה באחת ערי יהודה?", אלא מוסיף ושואל "אנה אעלה?" – כלומר: באיזו מערי יהודה אעלה – והוא מקבל את התשובה "חברנה". כיצד ייתכן שבלכתו לחברון למלך על שבט יהודה בלבד שואל דוד בה', אך בלכתו לירושלים למלך על כל ישראל אין הוא שואל בה'? אתמהא! דומה כי השוואה זו מחדדת את העובדה שבחירתו של דוד בירושלים היא בחירה עצמאית לחלוטין, בלא כל התערבות א-לוהית.

הכתוב אינו מנמק בשום צורה מדוע מגיע דוד דווקא לירושלים, אבל גם אין כל סיבה לחשוב שמה שמביא אותו אליה הוא סיבה דתית. לעניות דעתנו, **דוד אינו יודע כלל את מקום המקדש בהגיעו לירושלים**, ולא זיקה למקדש היא שמביאה אותו לעיר.

לטענה זו כמה ראיות. במזמור קל"ב אומר דוד:

שיר המעלות, זכור ה' לדוד את כל עֲנוֹתוֹ, אשר נשבע לה' נדר לאביר יעקב: אם אבא באהל ביתי אם אעלה על ערש יצועי, אם אתן שָׁנַת לעיני לעפעפי תנומה, עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב (תהילים קל"ב, א-ה).

וכתב הרד"ק על אתר:

אמר דוד זה המזמור בשעה שבנה המזבח בגורן ארונה היבוס על פי גד הנביא והעלה עליו עולות ושלמים וקרא אל ה' ויענהו באש מן השמים על מזבח העולה. ואמר 'הוא בית א-להים וזה מזבח לעולה לישראל', **ועד אותו היום לא נודע מקום בית המקדש.**

הרד"ק מציע שהמזמור נאמר עם בניין המזבח בגורן ארונה היבוס (שמ"ב כ"ד; דה"א כ"א),³ ובייחוד הוא מצביע על דברי דוד

2 כבר הדגשנו בעבר כי בלימוד הפסוקים יש לדייק במה שנאמר בהם ובמה שלא נאמר בהם.

3 שאלת הכרונולוגיה היחסית כאן – יחס הזמנים בין בקשתו של דוד לבנות מקדש (שמ"ב ז') ובין גילוי מקום המקדש בגורן ארונה היבוס (שם כ"ד) – היא שאלה נכבדה. קשה מאוד לעגן ולקבוע את הדברים במסמרות יציבים ובטוחים, ולא נעסוק בכך כאן.

4 מפרשים אחרים מציעים כי המזמור נאמר בהעלאת הארון לעיר דוד, שאז הושם באוהל (שמ"ב ו'); אחרים אומרים שהוא נאמר בהעלות שלמה את הארון לבית ה'. אנו הולכים כאן בעקבות הרד"ק.

מערכת שיקולים רוחנית-פנימית זו היא המביאה את דוד לבחירתו המלכותית בירושלים ולהפיכתה לבירת כל ישראל, שתאפשר לו להנהיג את העם באופן אחדות.⁸

ד. השארת ארוונה היבוסי בגורן

מתוך פרשת המפקד מתברר כי בשעת כיבוש העיר השאיר דוד את הגורן – את אזור הר המוריה – בידי ארוונה, המלך היבוסי (שמ"ב כ"ד, כג). חז"ל ביקרו את דוד על צעד זה:

'כל המקום אשר תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה' (דברים י"א, כד)... דוד עשה שלא כתורה, התורה אמרה משתכבשו לארץ תהיו רשאים לכבוש חוצה לארץ, הוא לא עשה כן, אלא חזר וכבש ארם נהרים וארם צובה, ואת היבוסי שהיה סמוך לירושלם לא הוריש. אמר לו הקב"ה: סמוך לפלטרין [=לארמון] שלך לא הורשת, היאך אתה חוזר ומכבש ארם נהרים וארם צובה!?! (ספרי דברים פיסקא נא).

כלומר: למעשה לא נכבשה העיר כולה, מפני שדוד לא הוריש את אזור הגורן הסמוך לפלטרין שלו.

שני השבטים (ראה שיעור 19: "ירושלים בתורה (ח) / נחלת בנימין נחלת שכינה (חלק ד)"); המשך בערבות דוד לשאול בקרב נגד גלית בעמק האלה (ערבות שחז"ל קושרים אותה לערבות יהודה לבנימין במצרים, ראה ילקוט שמעוני שמ"א סימן כח); וכלה בבחירת בנימין עם פילוג הממלכה שלא ללכת עם שבטי אפרים ומנשה, בני יוסף בן רחל, אלא עם יהודה. ניתן לומר כי מעמדה המיוחד של ירושלים כבירת ממלכת יהודה נשמר במידה רבה בזכות בנימין, שבגבולו הדרומי, בינו ובין יהודה, מצויה ירושלים, וגבולו הצפוני מהווה גם את גבולה הצפוני של ממלכת יהודה, באזור בית אל והר בית אל. ראה מעניינת לכך הביא מו"ר הרב יעקב מדין ממה שנאמר בנבואת אחיה השילוני לירבעם על פילוג הממלכה: "והשבט האחד יהיה לו למען עבדי דוד ולמען ירושלם העיר אשר בחרתי בה מכל שבטי ישראל" (מל"א י"א, לב). הפרשנים על אתר מתחבטים באיזה שבט מדובר: שבט יהודה או שבט בנימין. הרב מדין מציע לקרוא את הפסוק כך: "והשבט האחד יהיה לו למען עבדי דוד" – זה שבט יהודה; "[ו]השבט האחד יהיה לו למען ירושלם העיר אשר בחרתי בה מכל שבטי ישראל" – זה שבט בנימין. לפי פירוש זה, הפסוק מתיישב היטב (גם מבחינת מספר השבטים): שבט יהודה, שבטו של שלמה, הוא למען עבדי דוד – למען העמדת המלכות ביהודה; ושבט בנימין הוא למען בחירת ירושלים, מפני שהוא שומר עליה מצפון ומרחיק את גבול הממלכה צפונה. כל זאת מלבד הקשר המיוחד שיש לבנימין לירושלים בהיותו נחלת שכינה, כפי שהוזכר בשיעורים בנושא זה.

ייתכן שהיה בזה גם פיצוי מה לבנימין על אבדן המלוכה, וכן על מצבו הקשה לאחר פילגש בגבעה. ולבסוף, ייתכן גם שיש כאן רצון של יהודה להיות קשור יותר לבנימין, בהמשך לערבות ביניהם בדרת האחים למצרים ובהמשך לערבות דוד לשאול במלחמה בעמק האלה. עתה דוד הוא מלך על כל ישראל, וישנה אפשרות לחדש ברית זאת.

8 מגמה זו מתבטאת גם ביישוב ירושלים על ידי בני השבטים כולם: "ובירושלם ישבו מן בני יהודה ומן בני בנימין ומן בני אפרים ומנשה..." (דה"א ט', ג; וראה ראיותיו של יהודה קיל, דעת מקרא על דברי הימים עמ' רמד, כי רשימה זו מתוארכת לימי דוד). זאת בנוסף על משפחות הכהנים והלוויים, שהיו עובדים ליד האוהל שבו נטה דוד את הארון בעיר דוד. הכהנה נוספת לכך היא הביטוי "יושב ירושלם ואיש יהודה", המופיע כמה פעמים בדברי הנביאים (למשל ישעיה ה', ג; ירמיהו ד', ד; י"א, יז; דה"ב ל"ד, לא), שממנו עולה כי אין זהות בין יושבי ירושלים ובין אנשי יהודה, כלומר: בירושלים ישבו בני שבטים שונים.

לאור זאת נשאלת השאלה: מה הם, אם כן, הנימוקים המביאים את דוד לירושלים?

ג. מה מביא את דוד לירושלים

עיר הבירה הטבעית של מלכות דוד היא חברון: חברון נמצאת במרכז נחלת יהודה, שבטו של דוד, ומהווה את בירתה; אליה הלך דוד על פי ה'; ובה מלך על יהודה שבע שנים ושישה חודשים. ואולם, נדמה שדווקא בגלל התאמתה הברורה כל כך דוחה דוד את חברון: דוד איננו מעוניין בעיר בירה שבטית, השייכת לשבטו; דוד מעוניין במקום שמסוגל להיות על-שבטי ואל-שבטי, ומכוח עובדה זו לאחד סביבו את כל ישראל.

עובדה שנייה הראויה לתשומת לב היא שירושלים הייתה עד לאותה עת עיר נכרית. בכיבושה של ירושלים משלים אפוא דוד את האחיזה הישראלית בהר, ומבטל את הטרזי הנכרי האחרון שחצה בין השבטים באזור זה. מלבד קיום מצוות הכיבוש וההורשה, יש לבחירתה של עיר המיושבת על ידי נכרים יתרון נוסף: כפי שהוכחנו (שיעור 21: "ירושלים בתקופת הכיבוש וההתנחלות (ב) / לאיזה שבט שייכת ירושלים"), העיר ירושלים שייכת לבנימין, אך בנימין טרם כבשה מיד היבוסי וטרם ירש אותה; קביעת ירושלים כבירה מונעת אפוא את הצורך להפקיע למטרה זו עיר מידי שבט שכבר נאחז בה.⁵

כמובן, גם למיקומה של ירושלים – במקום מרכזי למדי, בלב ההר – יש יתרון משמעותי.

ולבסוף, העובדה שמעשהו הראשון של דוד לאחר המלכתו על כל ישראל הוא ללכת לירושלים (כפי שראינו הן בספר שמואל הן בדברי הימים) רומזת כי מגמתו בכך היא בראש ובראשונה לאחד סביב מקום אחד את כלל ישראל, ובפרט את שבטי יהודה ובנימין: ראשית, בגלל העוינות הגדולה בין שני השבטים – "ותהי המלחמה אִרְכָּה בין בית שאול ובין בית דוד" (שמ"ב ג', א); ושנית, בגלל היותם מייצגים את בני רחל ובני לאה, "אשר בנו שתייהם את בית ישראל"⁶ (רות ד', יא).⁷

5 יש שואלים כיצד יכול דוד לקבוע את עיר מלכותו בשטח השייך לבנימין. ניתן לומר שהותר למלך לקחת מאחוזת אחרים – במקרה זה מנחלת שבט אחר – מכוח משפט המלך (שמ"א ח', יא-ד), אם הדבר נעשה לצורך בית המלכות (מלבי"ם מל"א כ"א, א), או שמתור לו לקחת פירות בלבד (ולא גוף הקרקע) לצורך עבדיו ואנשי מלחמתו (רד"ק שם, ?) (המפרשים הנזכרים דנים בזכויות ההפקעה של המלך בהקשר לפרשת כרם נבות, ולא נאריך בכך כאן).

6 הקשר בין שלמותה של ירושלים ובין האחדות הלאומית מתבטא בפסוקים בתהילים: "שאלו שלום ירושלים ישליו אהביך. יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך. למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך" (תהילים קל"ב, ו-ח). המלבי"ם בפירושו שם מרחיב את הדיבור בסוגיה זו: "שאלו" – אחר שאר ירושלים היא המעמדת חיבור הגויה [=הגוף] הכללית ואחדותה, אומר כמו שאם תשאל לשלום הגויה האישיית נשיב לו ששלומה תלוי אם האיברים והכחות שבגויה מקושרים ויש להם שלום יחדיו, כי בעת יעשה פירוד ביניהם אז יבוא המות, כן אם ישאלו לשלום ירושלים נאמר התשובה ששלומה תלוי אם ישליו אהביך, אם אוהבי ירושלים יהיה ביניהם שלום פנימית בזה תלוי שלום ירושלים, אחר שעיקר ענין ירושלים היא אחדות האומה. ואם כן אם יתעורר בין אישיהם ריב ומדנים ופירוד לבבות לא נמצא שלום ירושלים, כי עקר שלומה היא אם היא 'כעיר שחבורה לה יחדיו', לא אם יתפרדו".

7 מעניין לבחון את היחס בין יהודה ובנימין לאורך הדורות: מן הערבות של יהודה לבנימין בבוואם מצרימה ליוסף, ערבות שייסדה קשר מיוחד בין

סיכום

התחלנו לבחון את המשמעות הכוללת של זיקת דוד לירושלים. הדגשנו את המשמעות של בחירתו בעיר ללא כל ציווי ישיר מהקב"ה – לא על ידי נביא, לא בשאילה באורים ותומים וללא התגלות – ולאור זאת ניסינו לבחון מה בכל זאת מביא את דוד לירושלים. ראינו גם את דעת חז"ל על העובדה שדוד השאיר את ארוונה בירושלים ולא כבש את ההר הסמוך לארמונו, אף שכבש אזורים מרוחקים הרבה יותר.

בשיעור הבא בכוונתנו להשלים בע"ה מהלך זה: נתחיל בעניין העלאת הארון ובקשת דוד לבנות את בית ה'; ננתח את פועלו של דוד למען המקדש; נבחן את הבחירה הא-לוהית בירושלים; ונסיים בהקבלת מהלך זה לקורות תקופתנו.

*****
* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יצחק לוי, תשס"ה *
* עורך: בעז קלוש *
* *****
* בית המדרש הווירטואלי שלידי ישיבת הר עציון *
* <http://www.etzion.org.il/vbm> :האתר בעברית: *
* <http://www.vbm-torah.org> :האתר באנגלית: *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דואל: office@etzion.org.il *
* *****